

بررسی و شناخت زبان، موقعیت و حدود ایل کلهر

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۱۱/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۱/۰۵/۱۲)

علی اشرف باقری فرد

نویسنده و مولف کتب مختلف در زمینه‌های ایل شناسی، آموزشی و علوم تربیتی

پژوهشگر برتر موسسه قانون یار

چکیده

ایل کلهر یکی از شعب اصلی ایل‌های کرد ایران و از کهن‌ترین طوایف غرب ایران است. ایل کلهر بزرگترین ایل کرمانشاه و دومین ایل بزرگ ایران می‌باشد. مردمان آن کردتبار هستند و به گویش کردی کلهری تکلم می‌کنند. گیلانغرب پایتخت‌های اصلی ایل کلهر می‌باشد. دانشنامه ایرانیکا به عنوان معتبرترین منبع ایران شناسی، از ایل کلهر به عنوان یکی از بزرگ‌ترین ایلات کرد نام برده شده است. در قرن یازده میلادی یعنی حدود هزار سال پیش در دوره امپراتوری سلجوقیان کرمانشاه که بیشترین جمعیت کرد کلهر در آنجا می‌باشد به عنوان پایتخت کردستان انتخاب شد. مسکن اولیه ایل کلهر همراه با گوران بزرگ در نواحی دامنه‌های کوه شاهو قلعه پلنگان و دیگر نواحی این منطقه بوده است و در کردستان عراق نیز به طور سنتی در اطراف شهر زور خانقین کلار و دیگر نواحی گرمسیری جنوب کردستان عراق حضور داشته‌اند. در این مقاله که برگرفته از کتاب ایل کلهر از نگاهی دیگر به تالیف نویسنده همین مقاله می‌باشد قصد داریم به بررسی و شناخت زبان، موقعیت و حدود ایل کلهر بپردازیم.

واژگان کلیدی: ایل کلهر، زبان کردی، گیلانغرب، زبان کردی، ایلات کرد، کرد غیور

بخش اول: معرفی و شناخت ایل کلهر و رسومات خاص آن

بند اول: موقعیت و حدود ایل کلهر

سکونت‌گاه کلهر در جنوب کرمانشاهان واقع است. مزارع آن بهترین املاک این ولایت است. استعداد همه نوع زراعت را دارد و دارای جنگل‌های وسیع و معادن متعدد از قبیل زغال و سنگ، نفت است این ایل از بزرگترین و رشیدترین ایلات کرمانشاه محسوب و عدد نفوس آن بالغ بر ۱۰/۰۰۰ هزار خانوار است. سکنه ییلاقی آن شاه‌آباد (اسلام‌آبادغرب کنونی) گاوور (مقر ییلاق کلهر) شیان، بره-سیمین، محل قشلاقی آن قلعه شاهین، گیلانغرب (مقر قشونی حکومت ایل کلهر) دیره است ۲ هزار سرباز می‌تواند حاضر کند.^۱ ایل کلهر یکی از ایل‌های بزرگ، غیور و مشهور ایران در غرب کشور است که پیرامون شهرستان‌های کرمانشاه، اسلام‌آباد و سرپل ذهاب زندگی می‌کنند. به بیان دیگر عشایر کلهر از ماهی‌دشت، حسن‌آباد و چهارزبر کرمانشاه گرفته الی اسلام‌آباد (شاه‌آباد غرب)، گیلان-غرب، سومار و نفت‌شهر و حتی ایوان یعنی جوی زر، پشتکوه، چند شهر عراق از جمله خانقین، جلولا، مندلی و... سکونت دارند^۲ که به دو ناحیه سردسیری و گرمسیری تقسیم می‌شود. جرج لرد کرزن در این باره می‌نویسد کلهر که قسمتی از آنها مردم بیابان‌گرد و قسمتی در محل ثابتی مقیم هستند ناحیه گرمسیر آنها یا منطقه تابستانی کوه‌های شمال غربی پشتکوه و ناحیه سردسیر یا محل زمستانی جلگه-های ذهاب و قصر شیرین تا مرز عثمانی است.^۳

بند دوم: وجه تسمیه و جمعیت ایل کلهر

نام ایل کلهر در اصل از دو کلمه کل (نوعی بز کوهی) و ور (پریدن) تشکیل شده است و کلورور کنایه به جست و چالاکی مردم این ایل در راه رفتن و کارهای جنگی است از این رو به بز کوهی که از صخره‌ای به صخره دیگر می‌پرد تشبیه شده‌اند چون فارسی زبانان نمی‌توانستند کلورور را تلفظ کنند اشتباهاً آن‌را کلهر می‌گفتند تا جایی که این واژه در مکاتبات دولتی و اسناد و مدارک حکومت‌های وقت نیز راه یافت و از دیر باز نام این ایل به کلهر معروف گردید و واژه کلهر در ایران باستان کوه لور بوده است.

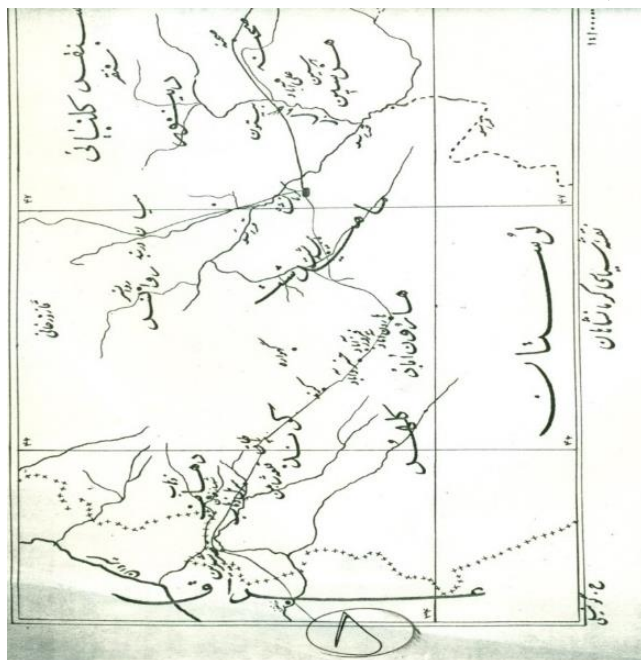
۱ جغرافیای غرب ایران دکتر بهمن کریمی- انتشارات تهران ۱۳۱۶ صفحه ۱۵۲

۲ سیستانی- ایرج افشار- کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن انتشارات زرین چاپ اول تابستان ۷۱ ج ۲ صفحه ۱۱۸۹

۳ کرزن- جرج لرد، ایران و قضیه ایران ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی مرکز انتشارات علمی فرهنگی چاپ دوم سال

۶۲ ج ۱ صفحه ۷۰۶

سر هنری راوینسون در سفر نامه خود که عشایر کلهر را از نزدیک دیده بود در وجه نامگذاری کلهر می نویسد: این پندار که کلهرها از زمان های باستان تا کنون در نواحی زاگرس سکونت داشته و عنوان کلح (کالح) را در رسم خود نگه داشته اند چندان دور از حقیقت نیست.^۱



درخصوص جمعیت ایل کلهر باید توجه داشت تعداد خانواد ۱۰/۰۰۰ ده هزار که مشتمل به ۲۰۰۰ خانوار خالدي شياني ۱۰۰۰ خانوار سياه سياه ۱۰۰۰ خانوار كاظم خاني ۱۰۰۰ خانوار - خمان ۵۰۰ خانوار تلش ۵۰۰۰ خانوار كرگاه ۵۰۰ خانوار - كله پا ۵۰۰ خانوار - قوچمي ۵۰۰ خانوار - هارون آبادي ۶۰۰ خانوار - منصوري ۱۰۰۰ خانوار - كله جوب ۳۰۰ خانوار الوندي ۱۰۰ خانوار - شوان ۲۰۰ خانوار - ماهيدشت ۱۵۰ خانوار كه بيشتر آنها از طريق احشام ارتزاق مي كنند و سرزمين كلهر داراي مرتع زياد و معادن زغال سنگ و مذهب علي الهی و تسنن و شيعة دارند.

۱- راوینسون، سر هنری کرزیک سفر نامه (گذر از ذهاب به خوزستان) انتشارات آگاه تهران چاپ ۱۳۶۲ صفحه ۲۲

از سال ۱۳۸۳ میلادی = ۱۲۱۷ شمسی تا کنون جمعیت ایل کلهر توسط افراد و مؤسسات مختلف بشرح زیر برآورد گردیده است:

راولسنون	سال ۱۳۸۳ میلادی	۱۲۱۷ شمسی	۱۰/۰۰۰ خانوار
لیدی شل	سال ۱۸۵۶ میلادی	۱۲۳۵ شمسی	۱۱۵۰۰ خانوار
لردکرزن	سال ۱۸۹۲ میلادی	۱۲۷۱ شمسی	۵۰۰۰ خانوار
مسعود کیهان	سال ۱۹۳۲ میلادی	۱۳۱۱ شمسی	۱۰/۰۰۰ خانوار
احتایان	سال ۱۹۳۶ میلادی	۱۳۱۵ شمسی	۱۰۰۰ خانوار
رزم آرا	سال ۱۹۴۱ میلادی	۱۳۲۰ شمسی	۱۰/۰۰۰ خانوار
سامان ملی یونسکو	سال ۱۹۶۳ میلادی	۱۳۴۲ شمسی	۱۳۰۰ خانوار
مردوخ کردستانی	سال ۱۹۷۵ میلادی	۱۳۵۱ شمسی	۱۰/۰۰۰ خانوار
غلام رضا معصومی	سال ۱۹۷۵ میلادی	۱۳۵۴ شمسی	۱۰۰/۰۰۰ نفر
سازمان امور عشایر	سال ۱۹۸۱ میلادی	۱۳۶۰ شمسی	۱۲۶۴ صرفاً خانوار کوچرو
مرکز آمار ایران	سال ۱۹۸۵ میلادی	۱۳۶۴ شمسی	۱۷۷۰ خانوار کوچرو ^۱

سرشماری اجتماعی اقتصادی عشایر کوچنده سال ۱۳۷۷ تعداد خانوار ۲۷۰۶ خانوار و ۱۸۰۹۹ نفر می باشند.

بخش دوم: نگاهی به زبان و دین مردم کلهر

زبان کردی دارای گویش‌های متعددی می‌باشد و در طی زمان به علت اینکه ضمانت معتبری از کتب ادبی، تاریخی نداشته دچار تغییرات زیادی گردیده است. همچنین با توجه به محصور بودن مساکن ایلات و طوایف کرد در میان کوهستان‌های زاگرس و محدود بودن روابط بین آنها باعث گردیده است که هر ایل و طایفه لهجه مخصوصی به خود را داشته و واژه‌ها و اصطلاحات مخصوصی در بین آنها متداول گردد بطوری که در نواحی دیگر نمی‌توان مفهومی برای آن قائل گردید. این تفاوت لهجه‌ای از گذشته‌های بسیار دور تا کنون در میان قوم کرد مشهود می‌باشد شادروان حشمت-الله طیبی در مقاله زبان کردی در کتاب تحفه ناصری، چهار شاخه اصلی برای زبان کردی قائل است که در شاخه سوم آن کردی کرمانشانی اشاره‌ای به گویش کلهر نموده است وی معتقد است: بیشتر

۱- جغرافیای مفصل ایران ۲ سیاسی تالیف مسعود کیهان معلم دارالمعلمین عالی مطبعه مجلس تهران ۱۳۱۱

ایلات و عشایر کرمانشان دارای گویش خاصی می‌باشند که با گویش‌های شمال اختلاف دارد و این همان است سابقاً تنها گویش ایل کلهر و زنگنه بوده است و امروزه عشایر گوران، سنجابی، کلهر، وسایر طوایف و تیره‌های بین کنگاور تا قصر شیرین و از روانسر تا ایلام با این گویش تکلم می‌کنند و در حقیقت این گویش را باید گویش کردان شیعی و اهل حق دانست. شعب فرعی این گویش عبارت است از:

الف- کردی گورانی مردم اهل حق

ب- سنجابی

ج- کلهر

د- صحنه، هرسین^۱

البته لازم به یادآوری است که در کرمانشاه از لحاظ زبان شناسی تنها گویش کلهر داریم گویشهایی به نام سنجابی، گورانی، صحنه و هرسین وجود ندارد اینها لهجه هستند که حشمت‌اله طیبی به آن اشاره نموده است.^۲

در رابطه با دین مردم کلهر باید اذعان داشت نویسندگان و محققین تاریخ کرد و همچنین سیاحان و جهانگردان در سفرهای خود درباره‌ی ایل کلهر مطالبی نوشته‌اند در ضمن تحقیق و مطالعات خود به معتقدات دینی مردم ایل کلهر اشاراتی دارند. شرف‌خان بلدیدی در شرف‌نامه می‌گویند: کردان عقیده دارند که پیش از تشرف به آیین اسلام زرتشتی بودند و در بسیاری از نقاط هنوز آثار و بقایای آتشکده‌های باستانی را نشان می‌دهند.^۳ معمرین ایل کلهر می‌گویند که در مراسم باستانی نوروز و سده مهرگان جوانان ایل کلهر در دستگاه سلاطین ساسانی بر فراز صخره‌های صعب‌العبور زاگرس مامور بر افروختن آتش بودن و هنوز بقایای آتشکده‌های مربوط به دوران ساسانی در شهرستان ایوان غرب (توابع استان ایلام) وجود دارد می‌تواند دلیلی بر پذیرش آیین زرتشت در میان مردمان ایل کلهر در آن زمان باشد. در سال ۵۸۵ ق. م نبوکدنصر (بخت‌النصر) پادشاه بابل به فلسطین هجوم آورد و اورشلیم را تصرف کرد و هزاران یهودی فلسطین را به بابل تبعید کرد، آنان حدود ۸۵ سال در اسارت

۱ طیبی - حشمت‌الله. مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر انتشارات دانشگاه تهران شهریور ۷۴

۲ دستور زبان کردی کرمانشاهی (کلهری) کریم کریم پور ناشرمؤلف سالهای ۱۳۷۳ و ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰

۳ شرف‌خان بلدیدی - امیر، شرف‌نامه (تاریخ مفصل کردستان) با مقدمه محمد عباسی مؤسس مطبوعاتی علمی صفحه

به سر بردند جمعی نیز به ایران مهاجر کردند و پیرامون شهر ها پراکنده شدند^۱ راوینسون در سفر نامه‌ی خود ضمن تشریح شهر حلوان (محل تبعید اسرائیلیان) در مورد دین مردم کلهر می گوید: معمولاً شهر ذهاب را بطور اشتباه با شهر حلوان یکی از هشت شهر باستانی جهان که محل آن سرپل ذهاب قرار داشته یکی دانسته شهر حلوان در ۱۲ کیلومتری ذهاب بر شاهراه بغداد کرمانشاه واقع بوده همان شهر کالج آشور یا حلح محل تبعید اسرائیلیان است. من معتقدم که حلوان همان شهر آشوری کالج است. اما در مورد این مطلب که این شهر تبعیدگاه یهودیان ساماریه بوده دلیل استواری موجود است.

در نوشته‌های استرابون می خوانیم که نواحی واقع در امتداد دامنه‌های زاگرس گاهی جزء قلمرو ما دو زمانی جزئی از آشور محسوب می شد بنابراین با توجه به این مطلب می توانیم تسلط شا ما نصر، پادشاه آشور بر شهرهای ماد را توضیح دهیم بعضی از اعراب مسیحی در نوشته‌های خود شهر حلح تبعیدگاه یهودیان را به حلوان ترجمه کرده اند.^۲

بازمانده سنت‌های یهودیان در این منطقه فراوان است چنانچه هنوز ایلات این نواحی حضرت داوود را بزرگترین پیغمبر و حامی خود می دانند اگر امکان این فرض وجود داشته باشد که تا این زمان آثاری از خصوصیات اسرای ساماریه باقی مانده باشد در این صورت شاید بتوان کلهر را بعنوان اعقاب آنها در نظر گرفت این پندار که کلهر از زمان باستان تاکنون در نواحی زاگرس سکونت داشته و عنوان کالج (کالج) را در اسم خود نگه داشته اند چندان دور از حقیقت نیست و در بین آنها بسیاری از اسامی یهود وجود دارد و چهره آنها نیز می بین این واقعیت است که آنها از بازماندگان اسرائیلیان می باشند، با توجه به گورستانهایی که میان دار (گیلان غرب) و زرنه (ایوانغرب) وجود دارد احتمال می رود که کلهرها پیش از تشریف به آیین اسلام دارای کیش یهود بوده اند ولی هیچ دلیل مستند و محکمی در مورد مسیحی بودن کلهر وجود ندارند. در سال ۶۴۰ و به قولی ۶۴۱ یا ۶۴۲ / ۲۱ یا ۲۲ هـ ق سلسله ساسانی با بیش از ۴۰۰ سال حکومت در نتیجه جنگ نهاوند که اعراب آنرا فتح الفتوح نامیدند منقرض شد عرب ها پس از تصرف حلوان در سال ۵۲۱ ق کرمانشاه را به صلح متصرف شدند. احمد بن یحیی بن جابر ملاذری در کتاب فتوح البلدان خود می نویسد: جریر بن عبدالله بجلی حلوان را به صلح کشود. بر این قرار که از آنان دست بردارد و بر جان و مال نشان دهد. پس سعد جریر همراه عزره بن قیس بن -

۱ سیستانی- ایرج افشار، کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن انتشارات زرین چاپ اول پاییز ۷۱ ج ۲ صفحه ۱۳۳۳
۲ راوینسون، هنری، سفرنامه (گذرا از ذهاب به خوزستان) ترجمه سکندر امان الهی بهاروند انتشارات آگاه سال ۶۲ صفحه

غزیه بجلی بر حلوان گمارد آنگاه جریر رهسپار دینور شد لکن آنرا فتح نکرد و قرماسین (کرمانشاه) را به صلحی همانند صلح حلوان بگشود. با تصرف حلوان و سایر مناطق ایران توسط اعراب مسلمان مردم ایل کلهر با آغوش باز پذیرای تعالیم الهی و اسلامی شدند و با مبلغان اسلامی از در صلح و سازش در آمدند و پیرو دین مبین اسلام گردیدند و بعدها مذهب شیعه را اختیار نمودند بطوری که بیش از ۹۰ درصد مردم منطقه اسلام آوردند. مردم ایل کلهر طی ماه‌های عزاداری علی‌الخصوص ماه محرم همانند تمام شیعیان در غالب دسته‌جات زنجیر زنی و سینه‌زنی به سوگواری می‌پردازند این عزاداری از اول محرم تا دهم ماه محرم ادامه دارد. در گذشته عده‌ای از مردان ایل کلهر با پایهای برهنه و سرهای تراشیده که مرتباً با قمه ضرباتی بر سر خود می‌زدند بطوری که فوران خون از سر و رویشان سرازیر شده و همه‌ی جامه‌ی سفیدشان را خونین کرده و عده‌ای دیگر با پوشیدن جامه مشکی و مالیدن کاه و گل بر سر و شانه خود پیشاپیش دسته‌جات عزاداری حرکت می‌کردند و روز عاشورا بزرگترین روز ماتم و عزاداری است و در صبح آنروز دسته‌جات عزاداری از اطراف و اکناف شهرها و روستاها بطرف مسجد شهر و یا روستا یا قبرستان‌ها با صف‌های به هم فشرده سرازیر می‌شدند و تا پایان مراسم اربعین هیچ‌گونه وصلتی در میان مردمان این سامان صورت نمی‌گرفت.

نتیجه گیری

در نتیجه گیری پایانی این مقاله ایل شناسی فهمیدیم ایل کلهر از شمال به محدوده ایل‌های کرد، گوران و گوران بان زرده، از ناحیه جنوب به حوزه حکومتی والی پشتکوه (استان ایلام کنونی)، از طرف مغرب به خاک کردستان عراق (مندلی و خانقین)، همچنین به قشلاق ایل سنجابی و قشلاق ایل کرد، از جانب مشرق به ییلاق ایل زنگنه و قسمتی از ییلاق ایل سنجابی (ماهیدشت) و در واقع جنوب شهر کرمانشاه، محدود می‌شود. بزرگان این ایل که در واقع بزرگ‌ترین ایل در غرب کشور محسوب می‌گردد در شهرستان‌های ایوان غرب، اسلام‌آباد غرب، گیلانغرب و بخش‌هایی دیگر مانند: کرد، نفت شهر (نفت شاه سابق)، سومار، حمیل، شباب، گهواره، ماهیدشت، چرداول، سیروان و در دهستان قلعه شاهین و دشت دیره سرپل ذهاب و نصرآباد قصرشیرین و به صورت اقلیت در سایر مناطق استان‌های کرمانشاه و کردستان مانند سنقر و قروه و بیجار و ایلام و استان آذربایجان غربی (چهاردولی‌های شاهین دژ) ساکن هستند. البته پراکندگی مردمان ایل کلهر از مکانهای نامبرده فراتر است به طوری که تعداد زیادی از مردم شهر کرمانشاه از کلهرها هستند و زبان کردی کلهری در کنار کردی کرمانشاهی در این شهر به کار برده می‌شود. مردمان این ایل در محدوده‌های نامبرده با توجه به

این که اکثریت از طریق دامپروری امرار معاش می کرده اند جهت به دست آوردن علف چرا برای احشام و گوسفندان خود در فصول مختلف سال دست به کوچ و تغییر مکان می زده اند که این امر در بروز اختلاف بین آنها و سایر ایلات تأثیر مهمی داشته است. در تعیین حدود گرمسیر و سردسیر ایل کوه های قلاجه در شرق گیلانغرب و سرکش در شمال این شهر و حومه آن را می توان مرز به حساب آورد. یعنی جنوب این کوه ها گرمسیر و شمال آنها سردسیر کلهرها بوده است. در این مناطق (سردسیر و گرمسیر) گروهی از افراد ایل به صورت یکجانشین که معیشت آنها به طریق اقتصاد کشاورزی و دامپروری (به صورت محدود) تأمین می گردد. با توجه به درگیری های منطقه ای، نا امنی راه ها و دخالت های گاه و بیگاه حکمرانان کرمانشاه، و مشکلات طبیعی این مردمان، کوچ به صورت دسته جمعی و گروهی صورت گرفته و در مکان های سردسیر و گرمسیر در یک محل نزدیک به هم سکونت اختیار می کرده اند. البته طوایف تابعه ایل هر کدام دارای محدوده ای مشخص بوده اند که به همان نام طوایف نامگذاری شده اند. به گفته معمرین جایگاه هر ایل بیشتر با توافق ایلخان و کلانتر طایفه تعیین می شده است. نهایتاً باید اذعان داشت ایل کلهر به عنوان یکی از بزرگترین ایلات کرد زبان براساس تحقیقات چند ساله معتبرترین دانشگاه آمریکا (دانشگاه هاروارد) بزرگترین ایل کرد در کردستان است که در طول تاریخ نقش مهمی در تحولات کردستان، ایران و عثمانی داشته است.

منابع و مأخذ

- ۱- تاریخ مختصر احزاب سیاسی احمد کسروی ج ۲
- ۲- گلستانه اوابوالحسن مجمل التواریخ چاپخانه شرکت طبع کتاب چاپ اول ۱۳۵۰
- ۳- نیکسن واسیلی، کرد و کردستان، ترجمه محمد قاضی انتشارات نیلوفر چاپ دوم زمستان ۶۶
- ۴- کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران دکتر عزیز اله بیات انتشارات امیر کبیر چاپ اول ۱۳۶۷
- ۵- جغرافیای مفصل ایران (۲) سیاسی تألیف مسعود کیهان معلم دارا المعلمین عالی مطبعه مجلس تهران ۱۳۱۱
- ۶- سازمان اداری حکومت صفوی با تحقیقات و حوادثی تعلیقات اسنادمینور سکی بر تذکره ملوک ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات امیرکبیر چاپ دوم ۱۳۶۸
- ۷- اوژن، اوبن، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، چاپ نقش جهان، ۶۲
- ۸- بلوشر، ویوت، سفرنامه، ترجمه کیکاوس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، فرودین ۶۹
- ۹- کتاب روزنامه چهار فصل سفر اولین هیأت سیاسی اعزامی ایران به کشورهای اروپایی در زمان قارجایه بقلم مرحوم میرزا فتح خان گرمرودی
- ۱۰- راولینسون، سرهنری، سفرنامه (گذر از ذهاب به خوزستان) ترجمه سکندر امان اللهی بهاروند، انتشارات آگاه تهران، ۶۲
- ۱۱- علی اصغر شمیم ایران در روان سلطنت قاجار انتشارات سود - سال ۷۴
- ۱۲- رهبرین، نظام ایلات در دوره صفویه ترجمه کیکاوس جهاننداری، انتشارات خوارزمی، تهران چاپ اول ۷۱
- ۱۳- کمیسون ملی یونسکو در ایران ایرانشهر ج ۱
- ۱۴- دور کیم، امیل، درباره تقسیم کار اجتماعی، ترجمه باقر باقر پرهام، کتاب بسرای بابل، چاپ اول ۶۹
- ۱۵- تاریخ ژاندارمری ایران سرهنگ پرویز افسر
- ۱۶- سیستانی، ایرج افشار - کرمانشاهان و تمدن دیرینه ان - انتشارات زرین تهران چاپ ۱۳۷۱ ج ۲
- ۱۷- سنندجی، میرزا شکرالله - تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان انتشارات امیر کبیر چاپ اول ۱۳۶۶

- ۱۸-نگاهی به تحولات ایران در جنگ اول جهانی بر اساس منابع دیپلماتیک فرانسه نویسنده الیور باست مترجم خیس نبی احمد چاپ اول بهار ۱۳۷۷ انتشارات شیراز
- ۱۹-سلطانی، محمد علی، ایلات و عشایر کرمانشاهان، ناشر مؤلف، چاپ موفق، تهران ۱۳۷۳، ج ۲
- ۲۰-شرف الدین خان یل‌دیزی، امیر - شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)
- ۲۱- طیبی، حشمت الله، مبانی جامعه شناسی مردم شناسی ایلات و عشایر، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، شهریور ۷۴
- ۲۲-ایران و جنگ جهانی اول اسناد وزارت داخله به کوشش کاوه بیات انتشارات سازمان اسناد ملی ایران
- ۲۳-فرما نفرما، عبدالحسین میرزا(اسناد برگزیده دور قارجار)، انتشارات بابک، بابک، تهران مرداد ۲۵۳۵
- ۲۴-کرزن. جرج لرد ایران قضیه و ایران ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی ج ۱
- ۲۵-توسلی غلامعباس نظریه‌های جامعه شناسی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها سمت چاپ سوم پانیز ۱۳۷۱
- ۲۶-کریم پور، کریم، تقویم ایلاتی کرمانشاه یا گاهشماری درایل کلهر، نشر سرچشمه هنرودانش
- ۲۷-کریم پور، کریم، چیستان در ادبیات کردی کلهری چاپ مولف
- ۲۸-کریم پور، کریم، دستور زبان کردی کرمانشاهی، چاپ اول، دوم، سوم چاپ مولف
- ۲۹-بشیری، احمد، کتاب آبی، گزارش‌های محرمانه وزارت خارجه انگلیس، نشر نو، ۶۲
- ۳۰-گلشن مراد، تاریخ زندیه، ابوالحسن غفاری کاشانی به اهتمام غلامرضا طباطبایی چاپ اول، ۱۳۶۹
- ۳۱-گروته هوگو، سفرنامه گروته ترجمه مجید جلیوند، نشر مرکزی، چاپ اول
- ۳۲-حیات یحیی (تاریخ معاصر) یحیی دولت آبادی انتشارات جاوید، چاپ اول، ۱۳۶۲
- ۳۳-رضاموزونی، معرفی بازی‌های محلی استان کرمانشاه، پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی
- نشریات**
- ۲۹-روزنامه کیهان ششم تیره ماه ۱۳۳۴ شماره ۳۶۱۳
- ۳۰-روزنامه کیهان، هفتم تیرماه ۱۳۳۴، شماره ۳۶/۸
- ۳۱-روزنامه کیهان، سیزدهم تیرماه ۱۳۳۴، شماره ۴۰/۸

۳۲-مرکز آمار، سرشماری جمعیت استان کرمانشاهان، ۱۳۴۵

۳۳-مرکز آمار، سرشماری جمعیت استان کرمانشاهان، ۱۳۵۵

۳۴-مرکز آمار، سرشماری عمومی نفوس استان کرمانشاهان، ۱۳۶۵

